

15. Wizerunek Twierdzy Brzeskiej jako atrakcji turystycznej w percepcji turystów zagranicznych

Jan Zawadka

Wstęp

Jedną z niszowych form turystyki kulturowej, która zyskuje wśród odwiedzających coraz większą popularność, jest turystyka militarna bazująca na wąskiej grupie watorów krajoznawczych, do których zaliczyć można: muzea wojskowe, budowle obronne oraz pomniki i cmentarze upamiętniające wydarzenia wojenne¹. Nieodzwrotnie pozostaje ona związana ze zwiedzaniem miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy². Można jednak przyjąć, że głównym przedmiotem zainteresowania w przypadku turystyki militarnej są obiekty forteczne. Ich atrakcyjność wynika w głównej mierze z niezwykłości i niepowtarzalności tego typu obiektów, a także ich odmienności w stosunku do wszelkich innych budowli spotykanych na co dzień. Znaczący jest tu także walor poznawczy, mający związek z szeregiem ciekawostek i specjalistyczną wiedzą (z zakresu chociażby techniki militarnej czy postępu technicznego) odzwierciedloną w obiektach fortecznych. Istotna jest tu ponadto atrakcyjność o charakterze emocjonalnym, na którą wpływ mają opowieści, legendy, zagadki i tajemnice towarzyszące prawie każdemu obiektowi fortyfikacyjnemu³. Istotna rola, jaką odgrywają w turystyce militarnej obiekty fortyfikacyjne, przyczyniła się do wyodrębnienia w jej strukturze turystyki fortecznej⁴. Jej rozwojowi towarzyszy

¹ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 1998, s. 142.

² A. Mikos von Rohrscheidt, *Rozwój militarnej turystyki kulturowej w Polsce – wnioski i postulaty*, w: T. Jędrzyak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2011, s. 41.

³ J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Terra Incognita Fortyficata*, w: M. K. Leniartek (red.), *Terra incognita w turystyce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2009, s. 71-72.

⁴ P. Maćkowiak, M. Maćkowiak, S. Graja-Zwolińska, A. Jęczmyk, A. Spychała, J. Uglis, *Formy popularyzacji fortecznego dziedzictwa kulturowego, Studium przypadku imprezy, Weekend Forteczny w Poznaniu – sylwetka uczestnika*, „Turystyka Kulturowa” 2013, nr 2, s. 7, www.turystykakulturowa.org [dostęp: 10.06.2013].

wiele problemów. Jednym z głównych jest fakt, iż wiele obiektów fortyfikacyjnych uległo poważnym zniszczeniom, czy to wskutek działań bojowych podczas ostatniej wojny czy, przede wszystkim, z powodu późniejszej ich dewastacji (zdecydowana większość nowożytnych umocnień nie jest objęta ochroną prawną) oraz odcisnięcia piętna upływającego czasu, w wyniku czego ich obecny wygląd znacznie odbiega od pierwotnego. Wszystkie z wymienionych przekształceń doprowadziły do powstania szeregu niebezpieczeństw dla potencjalnych odwiedzających, z których większość pozostaje wciąż aktualna, głównie z braku starań o ich wyeliminowanie lub przynajmniej ostrzeżenie o ich obecności⁵. Istotną barierą są też trudności w dostępie i wykorzystaniu tych obiektów. Wynika to zarówno ze wspomnianego stanu technicznego i wielu niebezpieczeństw będących jego pokłosiem, a także ze stanu prawnego – wiele obiektów fortyfikacyjnych leży bowiem na terenach wojskowych.

Pomysł wykorzystania umocnień militarnych jako atrakcji turystycznych nie jest nowy i narodził się już stosunkowo dawno w Europie Zachodniej. Powstałe tam koncepcje i pomysły ewoluowały przez dziesięciolecia, co przyniosło wymierne efekty w postaci licznych dziś skansenów fortyfikacyjnych we Francji, Belgii, Szwajcarii, Czechach czy Niemczech, a także w Polsce. Należy tu zaznaczyć, że bardzo interesującym (choć powszechnie raczej mało znanym) obiektem fortyfikacyjnym udostępnionym dla ruchu turystycznego jest także Twierdza Brzeska zlokalizowana na przedmieściach Brześcia, tuż za granicą Polski z Białorusią. W niniejszym opracowaniu przybliżono dzieje tego obiektu, a także zaprezentowano wizerunek⁶ twierdzy jako atrakcji turystycznej w percepcji zagranicznych turystów ją odwiedzających. Badania sondażowe przeprowadzone zostały w maju 2016 roku wśród przypadkowo wybranych 73 pełnoletnich turystów pochodzących spoza Białorusi, odwiedzających Twierdzę Brzeską⁷. Podczas badań posłużono się techniką ankiety.

Geneza i charakterystyka Twierdzy Brzeskiej

W odległej starożytności na miejscu obecnej Twierdzy Brzeskiej Słowianie założyli osadę Berestie. Wspomnieli o niej po raz pierwszy w 1019 roku kijowski mnich Nestor w *Powieści minionych lat*. W ciągu swej burzliwej historii miasto wielokrotnie stawało się przedmiotem rywalizacji pomiędzy kijowskimi, turowskimi, galickimi i litewskimi książętami oraz polskimi królami. Kiedy przechodziło z rąk do rąk, zmieniała się także jego nazwa. Począwszy od Berestie, poprzez Brześć Litewski, Brześć

⁵ P. Gabryjończyk, *Fortyfikacje nowożytne jako atrakcja turystyczna obszarów leśnych*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2009, r. 11, z. 4(23), s. 94.

⁶ Wizerunek atrakcji turystycznej rozumiany jest w tym przypadku jako suma przekonań, idei i wrażeń, jakie ludzie posiadają o danym miejscu. Szerzej na ten temat: P. Kotler, C. Asplund, I. Rein, D. Heider, *Marketing places Europe: attracting investments, industries, residents and visitors to European Cities, communities, regions and nations*, Pearson Education, London 1999.

⁷ Ankieta rozpowszechniona została przez M. Smal.

nad Bugiem, aż po obecny Brześć. Początki planów nowoczesnej fortyfikacji Brześcia (wtedy Brześcia Litewskiego) sięgają roku 1795, a więc trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej, po którym miasto weszło w skład Imperium Rosyjskiego (rys. 15.1). Powstała zatem konieczność wzmocnienia nowej, zachodniej jego granicy, co zamierzano osiągnąć poprzez budowę szeregu twierdz⁸. Realizację tego wyzwania uniemożliwił jednak brak wystarczających środków finansowych oraz technicznych. W roku 1810, z uwagi na realne niebezpieczeństwo konfliktu zbrojnego Rosji z napoleońską Francją, powrócono do rozważań nad ufortyfikowaniem Brześcia. W przeciągu kolejnych lat powstało kilka projektów przyszłej twierdzy. Ostatecznie projektem wybranym w październiku 1830 przez cara Mikołaja I był projekt opracowany przez gen. mjr inż. Karola I. Oppermana⁹. Decyzja o wzniesieniu twierdzy zapadła w 1833 roku, a na jej lokalizację wybrano ujście rzeki Muchawiec do Bugu, na przedmieściach dzisiejszego Brześcia. Decyzja władz rosyjskich o budowie twierdzy w Brześciu wynikała z założeń strategicznej obrony terytorium państwa przed uderzeniem z zachodu. Twierdza brzeska miała być w tych założeniach węzłem łączącym dwa rozdzielone bagnami poleskimi obszary operacyjne: północny i południowy. Miała też stanowić najważniejszy element czworoboku ufortyfikowanego obszaru obronnego: Dęblin – przedmoście Wiślano – Narwiańskie – Łomża – Brześć¹⁰.

Budowę twierdzy rozpoczęto w roku 1836 na wyspie u ujścia Muchawca, gdzie (w miejsce średniowiecznego miasta, m.in. z klasztorami jezuitów i bazylianów, które przystosowane zostały do potrzeb obiektu) powstać miała cytadela wraz z gmachem sztabu i koszarami¹¹. Po licznych rozbudowach i modernizacjach (trwających do 1915 roku)¹² twierdzy nadano narys bastionowy z rawelinami. Poza wyspą centralną (z cytadelą) fortyfikacja rozmieszczona była na trzech innych wyspach: Wyspie Północnej (z więzieniem garnizonowym), Wyspie Szpitalnej (ze szpitalem) oraz Wyspie Zachodniej (zwanej Lotniczą). Plan Twierdzy Brzeskiej zaprezentowano na poniższej mapie.

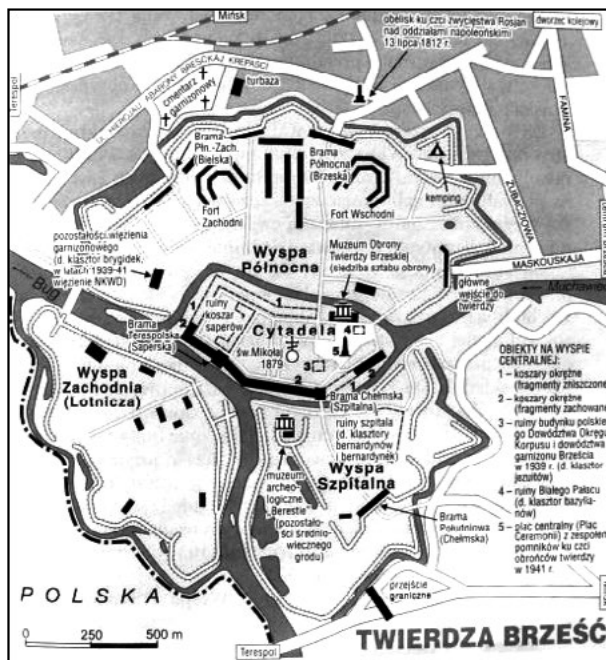
⁸ В. Аникин, Брестская крепость – герой, Стройиздат, Москва 1985, s. 27.

⁹ Twierdza Brzeska. Projekt twierdzy, www.twierdza.org/budowa/projekt-twierdzy [dostęp: 4.06.2019].

¹⁰ Cz. Szafran, *Historyczne znaczenie twierdzy Brześć* (skrót referatu wygłoszonego podczas Międzynarodowej Konferencji „Twierdza Brześć – wspólne dziedzictwo historyczno-kulturowe”, Koroszczyń, 25-26 maja 2007 r.), <https://tadeuszczernik.wordpress.com/2011/04/15/historyczne-znaczenie-twierdzy-brzesc> [dostęp: 04.06.2019].

¹¹ J. Geresz, *Twierdza niepokonana. Obrona cytadeli w Brześciu nad Bugiem we wrześniu 1939 roku*, Oficyna Wydawnicza Civitas Christiana, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie, Biała Podlaska–Międzyrzec Podlaski 1994, s. 9.

¹² Wśród ważniejszych z nich wymienić można: 1843 – na zewnątrz cytadeli powstają obwarowania: Umocnienia Kobyńskie, Wołyńskie i Terespolskie; 1862 – decyzja o rozbudowie twierdzy wg koncepcji twierdzy fortowej gen. E. I Totlebena; 1869-1872 – budowa pierwszego fortu zewnętrznego; 1878-1888 – powstanie pierwszego pierścienia fortów zewnętrznych; 1908 – modernizacja i przebudowa fortów V-VIII; 1911-1915 – powstanie drugiego pierścienia fortów zewnętrznych. Szerzej na ten temat: www.twierdza.org [dostęp: 04.06.2019].

RYСУNEK 15.1. Plan Twierdzy Brzeskiej

ŹRÓDŁO: G. Rąkowski, *Czar Polesia*, Rewasz, Pruszków 2001.

Zaawansowana pod względem sztuki inżynierskiej Twierdza Brzeska uchodziła w przededniu I wojny światowej za największą w Europie (ogólny obwód jej fortów osiągał 30 km¹³). Pomimo tego nie odegrała ona w niej większej roli. Powodem tego był fakt, iż rosyjski rozwój fortyfikacji i ewolucja planów wojennych nie szły ze sobą w parze, a myśl strategiczna ulegała ciągłym zmianom. Znajdowało to odzwierciedlenie w przeznaczeniu twierdzy i ich roli w działaniach wojennych. W 1914 roku Rosja przyjęła strategię ofensywną, aktywną, a twierdze pozostawiono samym sobie – zakładano ich obronę bierną, opartą na przesadnej wierze w wytrzymałość fortów. W efekcie wojskom austriackim i niemieckim przejście twierdzy zajęło zaledwie dwa dni (25 i 26 sierpnia 1915). Fortyfikacja została w znacznej części wysadzona przez wycofujące się wojska rosyjskie. 3 marca 1918 roku w tzw. Białym Pałacu w twierdzy Niemcy i Rosja Sowiecka podpisały Traktat brzeski – wycofanie się Rosji z wojny. Niemcy pozostawali w twierdzy do lutego 1919 roku¹⁴, następnie zajęły ją wojska odrodzonego państwa polskiego, które (z krótką przerwą w sierpniu 1920 roku) w wyniku podpisania 18 marca 1921 roku traktatu ryskiego (kończył on wojnę polsko-bolszewicką z lat 1919-1920 i m.in. rozdzielił Białoruś na dwie części oraz umieścił terytorium Zachodniej Białorusi

¹³ J. Geresz, op. cit., s. 10-11.

¹⁴ Cz. Szafran, op. cit.

w składzie II Rzeczypospolitej) przebywały tam do września 1939 roku¹⁵, kiedy to zajęły ją wojska niemieckie. 23 września Niemcy przekazali miasto i twierdzę Armii Czerwonej. Ulicami Brześcia przeszła wówczas słynna defilada, symbolizująca swoje braterstwo broni obu grabieżców Polski. Niedługo potem, latem 1941 roku, Niemcom przyszło znów zdobywać twierdzę, tym razem od swych niedawnych towarzyszy broni¹⁶. W rękach niemieckich pozostała ona do roku 1944.

Spuścizna pamiątkowo-turystyczna Twierdzy Brzeskiej

„Męstwo” to nazwa trzydziestometrowego pomnika wzniesionego w centralnej części pamiątkowego kompleksu architektonicznego „Twierdza Brzeska – Bohater”. Surowe spojrzenie żołnierza oraz jego rozmiary porównywalne z wielopiętrowym budynkiem wzywają do naśladowania tych, którzy walczyli przeciwko niemiecko-faszystowskiemu najeźdźcom oraz do bycia zawsze gotowym do bohaterskiej obrony Ojczyzny. Wspólnie z Chatyniem i Kurhanem Mamaja w Wołgogradzie (byłym Stalingradzie) Twierdza Brzeska należała do najważniejszych miejsc pamięci Związku Radzieckiego. Po jego rozpadzie nowo powstała Republika Białoruś odziedziczyła monumentalny pomnik wraz z jego bohaterską narracją¹⁷.

Odziedziczona po Związku Radzieckim opowieść o bohaterskiej obronie Twierdzy Brzeskiej w czerwcu i lipcu 1941 roku opisuje wytrwałość żołnierzy i dowódców Armii Czerwonej, którzy ponad miesiąc stawiali opór przewyższającym ich liczebnie siłom niemieckim. Bez wody, pożywienia i amunicji, a jednak pełni niezłomnej woli, radzieccy patrioci walczyli do ostatniego naboju, powodując znaczne straty po stronie agresora. Wyczerpani i ranni ocaleli obrońcy, często nieprzytomni, trafiali do niewoli. Tak właśnie brzmi oficjalna wersja wspomnianych wydarzeń. Narracja ta w dużej mierze jest oparta na wspomnieniach obywateli radzieckich z tamtych lat¹⁸.

Badania współczesnych historyków dowodzą jednak, że „ciężkie walki” o Twierdzę Brzeską trwały zaledwie kilka dni¹⁹. Szacuje się, iż w pierwszych dniach walki w twierdzy zginęło około 400 żołnierzy niemieckich oraz 2 tys. żołnierzy Armii Czerwonej,

¹⁵ W. Bieszanow, „Polski czas” w *Brześciu nad Bugiem*, „Technika Wojskowa – Historia” 2012, nr 5.

¹⁶ Cz. Szafran, op. cit.

¹⁷ Ch. Ganzer, *Straty po stronie niemieckiej i radzieckiej jako wskaźnik długotrwałości i intensywności walk o twierdzę brzeską*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2013, nr 40, s. 171.

¹⁸ Ibidem, s. 171. Szerzej na ten temat: *Geroiczeskaja oborona. Sbornik wospominanij ob oborone Brestskoj kreposti w ijune-ijule 1941*, Mińsk 1963.

¹⁹ Był to okres od 22 do 24 czerwca 1944 roku. Następnie jeszcze dwa dni utrzymywały się pojedyncze bastiony oporu, a potem kontynuowano walki już tylko o Fort Wschodni, którego obrońcy oddali się do niewoli wieczorem 29 czerwca 1941 roku, po dwóch silnych atakach powietrznych (był to jedyny dzień, gdy Niemcy zrzućli bomby lotnicze na twierdzę). Szerzej na ten temat: Ch. Ganzer,

a do niewoli trafiło ich około 5 tys.²⁰. Należy tu jednak zaznaczyć, że zaledwie 5% z nich uszło z życiem²¹. Warto także wspomnieć, że wersja, którą już od kilku dziesięcioleci propaguje Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej, tj. trwająca miesiąc zacięta i bohaterska obrona, patriotyzm, męstwo, śmierć i rany radzieckich żołnierzy oraz odmowa poddania się, nie wspomina ani słowem o tysiącach osób wziętych do niewoli²².

Lato 1941 roku w Brześciu to walki o twierdzę, śmierć, niewola i początek ludobójstwa zarówno radzieckich jeńców wojennych, jak i okolicznych Żydów. Zdarzenia te, którym nadano mniej lub bardziej propagandową wersję, przyczyniły się do utworzenia w 1956 roku Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej, a w 1971 – do otwarcia pamiątkowego kompleksu „Twierdza Brzeska – Bohater”, w którego skład weszło także wspomniane muzeum.

Obecnie w skład kompleksu Twierdzy Brzeskiej wchodzi wiele obiektów przystosowanych do realizacji funkcji turystycznej²³. Główne wejście do kompleksu stanowi otwór w kształcie pięcioramiennej gwiazdy umieszczony w gigantycznym betonowym prostopadłościanie (44 m długości, 10 m wysokości oraz 35 m szerokości) obsadzonym na pozostałościach ówczesnych kazamat. Wchodzący słyszą sygnał odliczania, a następnie głos spikera, który informuje, że wczesnym rankiem 22 czerwca 1941 roku wojska hitlerowskie napadły na Związek Radziecki. Padają następnie słowa: „Wstawaj, kraju ogromny, wstawaj na śmiertelną walkę...”. Po przejściu około 200 m i przekroczeniu mostu na Muchawcu zwiedzający wchodzi na główny plac, nazwany Placem Ceremoniałów, który może pomieścić nawet 30 tys. osób. Charakterystycznym jego elementem jest usytuowany w centrum, ponad stumetrowy (104,5 m wysokości i 620 t wagi) obelisk w kształcie bagnetu rosyjskiego karabinu Mosina. Obok zlokalizowany jest pomnik „Odważa” – ogromna rzeźba (30 m wysokości i 54 m długości) przedstawiająca głowę obrońcy twierdzy (z lewej) oraz sztandar z komunistycznym symbolem sierpa i młota (z prawej). Z tyłu przedstawiono sceny z obrony twierdzy. Innym pomnikiem (znacznie mniejszym – 13 m długości) jest „Pragnienie”. Rzeźba symbolizuje żołnierza, który próbuje czołgać się z hełmem w ręce do wody, aby jej zaczerpnąć i ugasić pragnienie.

Straty po stronie niemieckiej..., op. cit.; Ch. Ganzer, *Czy „legendarna twierdza” jest legendą? Obrona twierdzy brzeskiej w 1941 r. w świetle niemieckich i austriackich dokumentów archiwalnych*, w: *Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej*, Białystok–Kraków 2011.

²⁰ Ch. Ganzer, *Czy „legendarna twierdza” jest legendą...*, op. cit., s. 44.

²¹ K. C. Berkhoff, *The ‘Russian’ Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre*, “Holocaust and Genocide Studies” 2001, no. 15(1).

²² Należy tu jednak nadmienić, że wersja oficjalna jest często nieoficjalnie i ściszym głosem „prostowana” przez wielu przewodników oprowadzających po twierdzy, czego autor był świadkiem podczas jej zwiedzania we wrześniu 2016 roku.

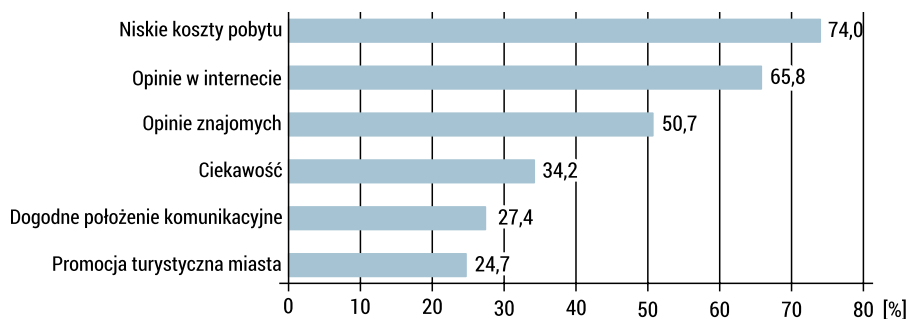
²³ Opis kompleksu Twierdzy Brzeskiej sporządzono na podstawie informacji dostępnych na stronie <http://www.brest-fortress.by> [dostęp: 04.06.2019].

Jednym z najciekawszych miejsc w całym kompleksie jest Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej, które znajduje się w odrestaurowanej części koszarów obronnych. Jego ekspozycja poświęcona jest historii twierdzy. Część ekspozycji poświęcono także polskiej obecności na tych terenach, w tym obronie twierdzy przez wojska polskie w 1939 roku. Na obszarze kompleksu znajdują się także m.in. upamiętniający poległych obrońców twierdzy Płomień Wiecznego Ognia, cerkiew św. Mikołaja, „Muzeum wojny, Terytorium pokoju”, muzeum archeologiczne „Berestie” upamiętniające średniowieczną historię tego miejsca, a także inne warte zobaczenia obiekty i miejsca.

Atrakcyjność Twierdzy Brzeskiej jako destynacji turystycznej w opinii badanych

W badaniu udział wzięło 73 turystów zagranicznych, wśród których nieznacznie przeważały kobiety (52,1%). Wiek badanych był zróżnicowany, dominowały jednak osoby dość młode (do 45 roku życia), które stanowiły 68,5%. Wśród badanych przeważali turyści z Rosji (41,1%) i Polski (27,4). Ukraińcy stanowili 20,5% respondentów a obywatele Słowenii 6,9%. Co ciekawe, wśród badanych byli także obywatele USA (4,1%). Powodem obecności znaczącej liczby Rosjan może być fakt, że Twierdza Brzeska i jej historia (a przynajmniej jej radziecka wersja) są dość dobrze znane w tym kraju.

Dla zdecydowanej większości badanych (64,4%) ich pobyt w Brześciu nie był pierwszym w tym mieście. Najczęściej wskazywanym celem przyjazdu był cel poznawczy i chęć poznania walorów antropogenicznych Brześcia, co wskazało 47,9% badanych. Wypoczynek natomiast był celem dla 21,9%, a pozostali deklarowali przyjazd w celu odwiedzenia bliskich (16,4%) lub w celach biznesowych (13,7%). Dość zróżnicowane były także motywy, które skłoniły badanych do przyjazdu do Brześcia. Największe znaczenie miała tu atrakcyjność cenowa destynacji oraz opinie na jej temat dostępne w internecie. Szczegóły na ten temat zaprezentowano na rysunku 15.2.

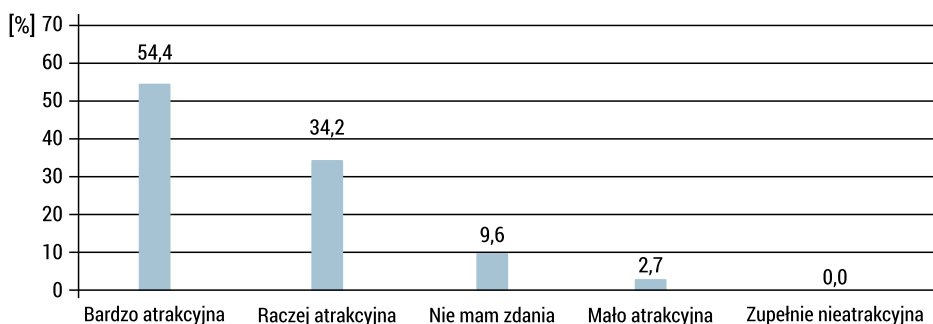

RYСУNEK 15.2. Motywy skłaniające respondentów do odwiedzenia Brześcia [w %]

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Dla odwiedzających Białoruś jest bardzo atrakcyjna pod względem cenowym. Ma to szczególne znaczenie, ponieważ w trakcie trwania wyjazdów turystycznych przyjezdni muszą zapłacić za szereg usług bytowych (m.in. noclegi i wyżywienie), a także wiele dodatkowych usług czy atrakcji. Przystępność cenowa w znacznej mierze przekłada się często na ocenę całego wyjazdu, pozwala bowiem na zapomnienie na czas pobytu o reżimie budżetowym i umożliwia większej liczbie turystów skorzystanie z pożądaných usług.

Kompleks Twierdzy Brzeskiej jako walor antropogeniczny i atrakcja turystyczna jest obiektem interesującym i wartym odwiedzenia. Zdecydowana większość badanych uznała bowiem Twierdzę Brzeską za obiekt atrakcyjny turystycznie. Opinię taką wyraziło 87,6% respondentów (rys. 15.3).

RYSUNEK 15.3. Wizerunek Twierdzy Brzeskiej jako atrakcji turystycznej w percepcji badanych

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

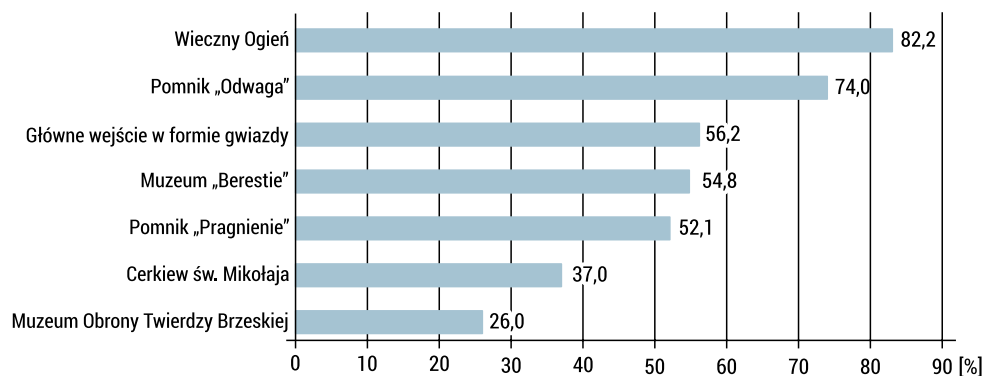
Warto w tym miejscu nadmienić, że w opinii 86,3% badanych znaczący wpływ na atrakcyjność turystyczną Twierdzy Brzeskiej miało jej bezpośrednie położenie przy granicy z Polską. Fakt ten istotnie wpływa na dostępność komunikacyjną twierdzy, co jest dla wielu turystów istotnym czynnikiem podczas podejmowania decyzji o odwiedzeniu danego miejsca.

Opinie badanych na temat najbardziej interesujących obiektów na terenie kompleksu były zróżnicowane. Zdecydowanie najwyżej pod tym względem oceniano Wieczny Ogień oraz pomnik „Odważa”. Szczegóły dotyczące tej kwestii zaprezentowano na rysunku 15.4.

Muzeum relatywnie rzadko wskazywane było jako obiekt najbardziej atrakcyjny na terenie twierdzy. Z pewnością ma ono znaczący walor poznawczy, jednak blednie nieco na tle takich gigantów, jak pomnik „Odważa” czy wejściowa gwiazda. Nie zmienia to jednak faktu, iż muzeum to było chętnie odwiedzane – prawie 60% badanych stwierdziło bowiem, że dzięki wizycie w nim zapoznało się z genezą i bojowymi losami twierdzy. Należy tu jednak zaznaczyć, że większość badanych (57,5%) pomimo niskich kosztów przewodnika zwiedzała twierdzę samodzielnie lub z „nieoficjalnym”

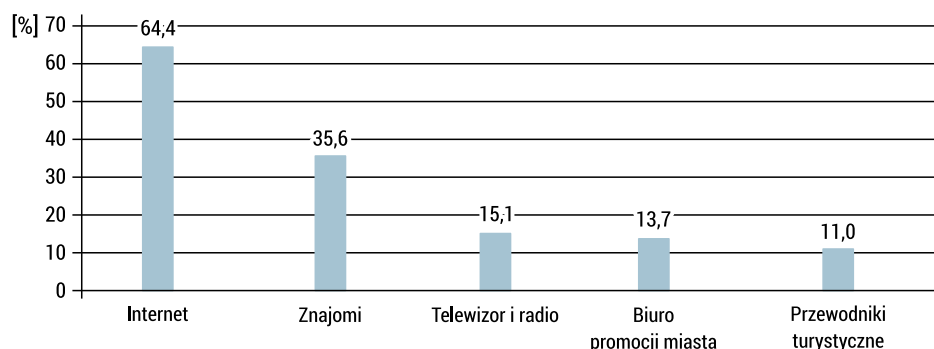
przewodnikiem, który przekazuje dzieje twierdzy w bardziej obiektywny sposób niż ten, który obowiązuje przewodników zatrudnionych w twierdzy i upowszechniających wersję narzuconą przez władzę²⁴.

RYSUNEK 15.4. Najbardziej interesujące według badanych objekty kompleksu Twierdzy Brzeskiej

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Istotnym celem badań było rozpoznanie źródeł, z których odwiedzający dowiedzieli się o Twierdzy Brzeskiej i możliwości jej zwiedzenia. Dominowały tu informacje pozyskane z internetu oraz od znajomych (rys. 15.5).

RYSUNEK 15.5. Źródła informacji na temat Twierdzy Brzeskiej i możliwości jej zwiedzenia wykorzystywane przez respondentów

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

²⁴ Jak zaznaczono wcześniej, od zasady tej są wyjątki i część przewodników uzupełnia przekazywane oficjalnie informacje o fakty odbiegające nieco od utartego już sposobu przedstawiania losów twierdzy i heroicznej postawy jej obrońców.

Informacje tego typu są szczególnie przydatne podczas prób ułatwienia turystom dotarcia do informacji. Biorąc pod uwagę dominację internetu, zasadnym wydaje się zatem przygotowanie oficjalnej strony twierdzy (www.brest-fortress.by) w większej liczbie wersji językowych – obecnie dostępne są tylko dwie: rosyjska i angielska.

Podsumowanie

Nieodkryta dotychczas pod względem turystycznym Białoruś skrywa wiele ciekawych miejsc i obiektów. Poza walorami przyrodniczymi (duża lesistość kraju, liczne obszary chronione, piękne jeziora) kraj ten dysponuje interesującymi walorami antropogenicznymi. Jednym z nich jest właśnie Twierdza Brzeska, która w opinii odwiedzających zagranicznych turystów stanowi obiekt atrakcyjny pod względem turystycznym – przekonanie takie wyraziło prawie 90% badanych. Istotnym atutem tego miejsca (jak również całej Białorusi), według badanych, są relatywnie niskie ceny, które dla turystów z zagranicy mogą stanowić kluczowy argument podczas wyboru destynacji turystycznej. Najbardziej interesującymi według badanych obiektami kompleksu Twierdzy Brzeskiej okazały się Wieczny Ogień i Pomnik „Odważy”. Najczęściej wykorzystywanym przez respondentów źródłem informacji na temat Twierdzy Brzeskiej i możliwości jej zwiedzania był natomiast internet.

Rozwój funkcji turystycznej Brześcia i samej Twierdzy Brzeskiej, jak również całej Białorusi, był zdaniem badanych skutecznie ograniczany przez utrudniony dojazd do Brześcia, co wynika w głównej mierze z obowiązku wizowego. Obecnie problem jest już częściowo rozwiązany i do zwiedzania (nie dłużej niż przez 10 dni) strefy turystyczno-rekreacyjnej „Brześć” oraz strefy Parku „Kanał Augustowski” wiza (przy spełnieniu określonych wymogów) nie jest już potrzebna (podobnie jak w przypadku podróżnych przybywających na międzynarodowe lotnisko w Mińsku, jeśli czas ich pobytu na Białorusi nie przekroczy pięciu dni). W przypadku Brześcia niezbędne jest jednak wykupienie odpowiedniego zaproszenia wydawanego przez certyfikowane białoruskie biuro podróży, świadczące usługi turystyczne na obszarze danej strefy. Ułatwienia te z pewnością ucieszyły 87,7% badanych, którzy zadeklarowali chęć ponownego odwiedzenia Brześcia i poznania innych ciekawych miejsc na obszarze tego kraju. Pozostaje mieć nadzieję, że władze Białorusi zdynamizują wykorzystanie potencjału drzemącego w sektorze turystycznym i wymogi wizowo-paszportowe dla turystów zostaną zniesione całkowicie.

Streszczenie

Celem opracowania jest zaprezentowanie wizerunku Twierdzy Brzeskiej jako atrakcji turystycznej w percepcji turystów zagranicznych. W początkowej części przybliżono genezę Twierdzy Brzeskiej oraz scharakteryzowano obiekt jako atrakcję turystyczną. W późniejszej części omówiono wyniki badań przeprowadzonych wśród 73 pełnoletnich turystów zagranicznych odwiedzających twierdzę

w Brześciu. Starano się w nich m.in. rozpoznać motywy skłaniające do odwiedzenia Twierdzy Brzeskiej oraz poznać źródła wykorzystywane do pozyskania informacji na temat tego obiektu, a także określić atrakcyjność twierdzy i poszczególnych jej elementów według odwiedzających.

Słowa kluczowe: Twierdza Brzeska, Brześć, Białoruś, turystyka militarna, turyści zagraniczni

Summary

The image of the Brest Fortress as a tourist attraction in the perception of foreign tourists

The purpose of the study is to present the image of the Brest Fortress as a tourist attraction in the perception of foreign tourists. In the initial part, the genesis of the Brest Fortress was described and characterized it in terms of tourist attractiveness. Later, the results of surveys conducted among 73 adult foreign tourists visiting the Brest Fortress were discussed. Efforts have been made to identify the reasons for visiting the Brest Fortress and the sources used to obtain information about this object, as well as to determine the attractiveness of the fortress and its individual elements among visitors.

Key words: Brest Fortress, Brest, Belarus, military tourism, foreign tourists

Literatura

1. Berkhoff K. C., *The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre*, "Holocaust and Genocide Studies" 2001, no. 15(1), s. 1-32.
2. Bieszanow W., „Polski czas” w Brześciu nad Bugiem, „Technika Wojskowa – Historia” 2012, nr 5, <http://www.magnum-x.pl/arttykul/polskiczaswbrześciu> [dostęp: 11.10.2019].
3. Gabryjończyk P., *Fortyfikacje nowożytne jako atrakcja turystyczna obszarów leśnych*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2009, r. 11, z. 4(23), s. 93-99.
4. Ganzer Ch., *Czy „legendarna twierdza” jest legendą? Obrona twierdzy brzeskiej w 1941 r. w świetle niemieckich i austriackich dokumentów archiwalnych*, w: *Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej*, Białystok–Kraków 2011, s. 37-47.
5. Ganzer Ch., *Straty po stronie niemieckiej i radzieckiej jako wskaźnik długotrwałości i intensywności walk o twierdzę brzeską*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2013, nr 40, s. 171-188.
6. Geresz J., *Twierdza niepokonana. Obrona cytadeli w Brześciu nad Bugiem we wrześniu 1939 roku*, Oficyna Wydawnicza Civitas Christiana, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie, Biała Podlaska–Międzyrzec Podlaski 1994.
7. *Geroiczeskaja oborona. Sbornik wospominanij ob oborone Brestskoj kreposti w ijune-ijule 1941*, Mińsk 1963.

8. Historyczne znaczenie twierdzy Brześć, <https://tadeuszczerwik.wordpress.com/2011/04/15/historyczne-znaczenie-twierdzy-brzesc> [dostęp: 10.10.2019].
9. Kotler P., Asplund C., Rein I., Heider D., *Marketing places Europe: attracting investments, industries, residents and visitors to European Cities, communities, regions and nations*, Pearson Education, London 1999.
10. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 1998.
11. Maćkowiak P., Maćkowiak M., Graja-Zwolińska S., Jęczmyk A., Spychała A., Uglis J., *Formy popularyzacji fortecznego dziedzictwa kulturowego, Studium przypadku imprezy, Weekend Forteczny w Poznaniu – sylwetka uczestnika*, „Turystyka Kulturowa” 2013, nr 2, s. 5-32.
12. Mikos von Rohrscheidt A., *Rozwój militarnej turystyki kulturowej w Polsce – wnioski i postulaty*, w: T. Jędrzyśiak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2011, s. 251-289.
13. Środulska-Wielgus J., Wielgus K., *Terra Incognita Fortyficata*, w: M. K. Leniartek (red.), *Terra incognita w turystyce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2009, s. 61-82.
14. Szafran Cz., *Historyczne znaczenie twierdzy Brześć* (skrót referatu wygłoszonego podczas Międzynarodowej Konferencji „Twierdza Brześć – wspólne dziedzictwo historyczno-kulturowe”, Koroszczyn, 25-26 maja 2007 r.).
15. Twierdza Brzeska. Projekt twierdzy, www.twierdza.org/budowa/projekt-twierdzy [dostęp: 04.06.2019].
16. Witryna internetowa Twierdzy Brzeskiej, www.brest-fortress.by [dostęp: 4.06.2019].
17. Аникин В., Брестская крепость – герой, Стройиздат, Москва 1985.